

РОЗДІЛ І. Економіка

УДК 338.08 (075.8)

Стришенець Микола,
доктор історичних наук, професор,
naukoviy@icloud.com

Павлова Олена,
доктор економічних наук, професор,
Волинський національний університет імені Лесі Українки,
кафедра економіки та природокористування,
м. Луцьк, ORCID ID 0000-0002-8696-5641,
e-mail: pavlova.olena@vnu.edu.ua

Павлов Костянтин,
доктор економічних наук, професор,
Волинський національний університет імені Лесі Українки,
кафедра економіки та природокористування,
м. Луцьк, ORCID ID 0000-0003-2583-9593,
e-mail: pavlovkv@icloud.com

<https://doi.org/10.29038/2786-4618-2021-02-6-15>

ЕКОНОМІЧНІ ПОГЛЯДИ ТА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНА І. С. МАЗЕПИ

У статті розглянуто діяльність гетьмана І. С. Мазепа, його уряду, органів місцевого управління по ефективному розвитку сільського господарства, ремісничого виробництва, різних видів міських і сільських промислів, зміцненню торговельно - економічних зв'язків як на території України, так і за її межами.

Вивчається зародження сільськогосподарського підприємництва на землях козацької старшини, мануфактурної промисловості: залізоплавильної, поташної, склоробної та селітроварної. Досліджуються козацькі та селянські господарства, організовані за фермерським зразком.

Відмічаються особливості формування нового господарського устрою в умовах жорстокої боротьби за незалежність України.

Висвітлюється сутність реформування аграрних відносин, організації та діяльності козацько- селянських господарств, сільськогосподарського підприємництва козацької старшини і зародження та розвиток мануфактурної промисловості.

Ключові слова: економічна політика, економічні погляди, І. С. Мазепа, козацько-селянські господарства, промисли, ремесло, сільське господарство.

Стришенець Николай,
доктор исторических наук, профессор

Павлова Елена,
доктор экономических наук, профессор,
Волинский национальный университет имени Леси Украинки,
кафедра экономики и природопользования,
м. Луцк

Павлов Константин,
доктор экономических наук, профессор,

Волынский национальный университет имени Леси Украинки,
кафедра экономики и природопользования,
м. Луцк

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА ГЕТМАНА И. С. МАЗЕПЫ

В статье рассматривается деятельность гетмана И. С. Мазепы, его правительства, органов местного управления по дальнейшему, более эффективному развитию экономики Украины.

Осуществлен анализ проведения правительством реформирования аграрных отношений. Показано утверждение казацкой собственности на землю и крестьянского землевладения. Отмечается, что казаки и крестьяне одними из первых в Европе начали применять на своих землях формы хозяйствования, характерные фермерскому типу. У новых форм хозяйствования И. С. Мазепа усматривал будущее Украинского государства.

Показано развитие ремесленного производства, промыслов по переработке сельскохозяйственной продукции и местных сырьевых ресурсов. Исследуется зарождение мануфактурной промышленности. Свободу предпринимательской деятельности гетман рассматривал как эффективный способ успешного экономического развития страны. В целом экономическая политика гетмана И. С. Мазепы способствовала развитию экономики и торговли в Украине.

Ключевые слова: экономическая политика, экономические взгляды, И. С. Мазепа, казацко-крестьянские хозяйства, промыслы, ремесло, сельское хозяйство.

Strishenets Mykola,
Doctor of Historical Sciences, Professor

Pavlova Olena,
Doctor of Economics, Professor,
Lesya Ukrainka Volyn National University,
Department of Economics and Nature Management,
Lutsk

Pavlov Kostiantyn,
Doctor of Economics, Professor
Lesya Ukrainka Volyn National University,
Department of Economics and Nature Management,
Lutsk

ECONOMIC VIEWS AND ECONOMIC POLICY HETMAN I. S. MAZEPA

Introduction. The article considers the activity of Hetman IS Mazepa, his government, local governments on the effective development of agriculture, handicrafts, various types of urban and rural crafts, strengthening trade and economic ties both in Ukraine and abroad. .

The origin of agricultural entrepreneurship on the lands of the Cossack sergeant, manufacturing industry: iron smelting, potash, glassmaking and saltpeter is studied. Cossack and peasant farms organized according to the farm model are studied.

Peculiarities of formation of a new economic system in the conditions of fierce struggle for independence of Ukraine are noted.

The essence of reforming agrarian relations, organization and activity of Cossack-peasant farms, agricultural entrepreneurship of Cossack officers and the origin and development of the manufacturing industry.

The purpose of the article. Consideration and analysis of the economic activity of Hetman IS Mazepa, his government and local authorities.

The objectives of the article are to highlight the essence of the reform of agrarian relations, the organization and activities of the Cossack - peasant farms, agricultural entrepreneurship of the Cossack sergeant and the origin and development of the manufacturing industry.

Results. With the development of commodity-money relations, the farms of Cossack officers, ordinary Cossacks and peasants became more and more closely connected with the market. Cossacks and peasants were among the first in Europe to apply on their lands new forms of farming, typical of the farming type. In the new forms of Cossack - peasant farms IS Mazepa saw the future of the Ukrainian state.

The number of artisans of various specialties is growing in cities and towns, and industries for processing agricultural products and local raw materials are being built. Flour and distillery production is becoming more widespread. On the lands of the Cossack sergeant, in some Cossack and peasant farms manufactory-type enterprises are built. Manufacturing industry is developing: iron smelting, potash, glass and saltpeter.

Domestic and foreign trade is expanding. Fairs, auctions and bazaars are organized and held. The number of shops, stores, stalls, etc. is growing. Merchants of various professions appear. Grain, cattle, potash, nitrate, flax, yarn, wool, and maple wood are sold at local and foreign markets. The city of Arkhangelsk is becoming an important center of Ukraine's foreign trade.

Conclusions. The new economic system, which denied large-scale feudal land tenure, serfdom and serfdom, was formed in a fierce struggle for independence. The tsarist government tried at all costs to eliminate the autonomy of Ukraine, to restore feudal relations.

Key words: economic policy, economic views, IS Mazepa, Cossack-peasant farms, crafts, handicrafts, agriculture.

Постановка проблеми та її значення. Іван Степанович Мазепа – видатний і найбільш суперечливий політичний та державний діяч України. Одні вчені підносять його як яскравого поборника державної самостійності України, інші вважають зрадником. Відома українська дослідниця О. Я. Єфіменко писала: “Хмельницький і Мазепа - початок і кінець того короткого, але яскравого як метеор шляху, яким промайнула політична історія козацької України на загальному фоні історичного майбутнього південноруського народу” [4, с. 268]. Історик Д. . Дорошенко всіляко вихваляв І. С. Мазепу. Він писав: “... в особі нового гетьмана (І. С. Мазепи - О.П.) Лівобережна Україна дістала талановитого політика й адміністратора” [3, с. 102]. В той же час акад. М. С. Грушевський характеризував його по - іншому. Він вважав, що І. С. Мазепа був “... дуже сумнівним надбанням для Гетьманщини в її тодішньому дуже серйозному стані” [2, с. 230].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльності гетьмана Лівобережної України І. С. Мазепи присвячено багато робіт у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі. Серед вітчизняних вчених слід назвати, в першу чергу, праці М. С. Грушевського, Д. І. Дорошенка, О.Я.Єфіменко та О.П. Оглоблина [2; 3; 4]. Вони розглядали І. С. Мазепу переважно як видатного державного та політичного діяча, палкого борця за незалежність України і значно менше приділяли уваги або висвітлювали в загальному, в контексті історичних подій, його господарську діяльність. Уривчасто та фрагментарно розглядається економічна політика І. С. Мазепи в навчальних посібниках С. М. Злупка [5; 6; 7], Л. Я. Корнійчук [8], М. В. Лазаровича, Б. Д. Лановика [10].

Серед зарубіжних дослідників можна виділити праці таких відомих російських вчених як М. І. Костомаров [9], Т. Г. Темірова-Яковлева [17] та ін. Написані в дусі офіційної великоросійської ідеології, роботи названих авторів, не дають дійсно правдивої оцінки багатогранної діяльності гетьмана. Отже, до останнього часу економічна діяльність гетьмана І. С. Мазепи не отримала досить повного та правдивого висвітлення на сторінках наукових видань.

Постановка завдання. Тому метою роботи буде розгляд та аналіз господарської діяльності гетьмана І. С. Мазепи, його уряду та органів влади на місцях.

Відповідно до поставленої мети, завдання дослідження статті полягають у висвітленні сутності реформування аграрних відносин, організації та діяльності козацько - селянських господарств, сільськогосподарського підприємництва козацької старшини і зародження та розвиток мануфактурної промисловості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Іван Степанович Мазепа народився 5 жовтня 1640 року в селі Мазепинцях, розташованому недалеко міста Біла Церква на Київщині, у шляхетній православній родині. Батько, Адам-Степан Мазепа, був одним із козацьких старшин гетьмана Б.Хмельницького, але не поділяв його поглядів щодо Переяславської угоди 1654 року, підписаної з Московською державою. Разом з гетьманом І.Виговським брав активну участь у створенні Великого князівства Руського в складі Речі Посполитої. Працював Чернігівським підчашим до своєї смерті в 1665 році.

Мати, Марина Мокієвська, походила із старовинного шляхетного православного роду Білоцерківщини. Її батько був старшиною у війську гетьмана Б. Хмельницького і загинув в боях з поляками під Чортковом (1655 р.). Після загибелі чоловіка мати Івана Степановича прийняла постриг під ім'ям Марія і стала настоятелькою Києво-Печерського Вознесенського жіночого монастиря, пізніше Глухівського жіночого [17, с. 26].

Іван Степанович навчався в Києво-Могилянському колегіумі, пізніше в єзуїтському колегіумі у Варшаві. Поповнював знання в Голландії, Італії, Німеччині та Франції. Володів польською, російською, татарською і латинською мовами, знав італійську, німецьку та французьку. Перебував на службі при дворі польського короля Яна Казимира. Під час боротьби за гетьманську булаву на Правобережній Україні підтримував П. Дорошенка. Після його перемоги отримав посаду ротмістра гетьманської надвірної хоругви (гвардії) козаків, потім став писарем.

В 1674 році Іван Степанович брав участь у переговорах гетьманів Лівобережної та Правобережної України: І. Самойловича й П. Дорошенка. Під час поїздки в Кримське ханство, по дорозі до Константинополя, його разом із делегацією перехопив кошовий отаман Запорізької Січі І. Сірко і передав усіх лівобережному гетьману І. Самойловичу. Останній доручив І. С. Мазепі займатися вихованням своїх дітей, присвоїв йому звання військового товариша, а потім, через кілька років, назначив генеральним осавулом [10, с. 144].

Як представник уряду гетьмана І. Самойловича був учасником переговорів з Московією, Кримським ханством, Туреччиною і Річчю Посполитою. Перебуваючи в Москві, знайомиться і підтримує дружні зв'язки з впливовим при царському дворі князем В. Голіциним, котрий пізніше відіграє доленосну роль в його житті.

Іван Степанович належав до тієї групи козацької старшини, яка була незадоволена політикою гетьмана І. Самойловича. Його позицію, як і представників названої старшинської групи, підсилили весняні події 1687 року, коли І. Самойлович на чолі 50-тисячної армії козаків разом із 150 тис. московським військом під керівництвом князя В. Голіцина вирушили проти Кримського ханства, але татари підпалили степ і зробили неможливим подальше просування військ [10, с. 142]. Провину за невдало проведену операцію було звалено на гетьмана І. Самойловича. Козацька старшина, недовольна користюлюбством гетьмана, активізувала роботу по усуненню його від влади. У дописах цареві вона звинувачувала гетьмана у прагненні відірвати Гетьманщину від Московщини, у зв'язках із татарами та в ін. гріхах. І. Самойловича було заарештовано, позбавлено гетьманства і разом з родиною відправлено на заслання до Сибіру. Після арешту І. Самойловича, князь В. Голіцин, з дозволу царя, зібрав нараду козацької старшини, на якій було вирішено, що новим гетьманом стане І. С. Мазепа. 25 липня 1687 року на козацькій раді, що відбулася недалеко р. Коломак (нині Харківська область), генерального осавула І. С. Мазепу було обрано гетьманом Лівобережної України [10, с. 143]. Він присягнув на вірність цареві і підписав так звані Коломацькі статті, котрі визначали економічне і соціальне становище Лівобережної України (Гетьманщини) та її зовнішню політику. Ставши гетьманом, І. С. Мазепа прикладає всіх зусиль, щоб об'єднати українські землі в одній державі. Його ідеалом була держава західноєвропейського типу із збереженням традиційного козацького устрою.

В українському суспільстві дедалі гострішими ставали антимосковські настрої. Гетьман І. С. Мазепа налагоджує зв'язки з польським королем С. Лещинським, щоб через його посередництво вступити у зносини з шведським королем Карлом XII. Це він робив таємно, не відкриваючи свого задуму нікому, окрім самих близьких, довірених осіб. На переговорах з шведським королем І. С. Мазепа домовлявся про визнання незалежності України з довічною владою гетьмана за підтримку у війні проти Московщини. Територія майбутньої Української держави мала охоплювати всі землі від давніх часів до тогочасності.

На гетьмана І. С. Мазепу до Москви надходили доноси, але вони не бралися до уваги, а донощиків наказували. За доноси на гетьмана поплатилися своїм життям генеральний суддя В. Кочубей, полтавський полковник І. Іскра та ін. Петро I не підозрював гетьмана ні в чому: не знав про його таємні переговори з шведським королем Карлом XII. Він вважав гетьмана одним із самих довірених і любимих чиновників. Цінував його ум, освіченість, наділяв багатствами та відзнаками. Іван Степанович був другою особою, яка отримала орден святого Андрія Первозваного.

Щоб завдати військам Московської держави поразки, шведський король Карл XII влітку 1708 року розпочав похід через білоруські землі на Смоленськ і далі на Москву. Однак після кількох

військових невдач, змінює свій маршрут і спрямовує свої війська на територію України для відпочинку і поповнення припасів. Такий розвиток подій застав І.С.Мазепу зненацька і став однією із причин майбутніх невдач [10, с.148]. Гетьман не хотів перетворювати територію України на театр військових дій. Населення України та козаки не знали про його справжні наміри, який опинився у фатальній необхідності вибирати те чи інше. Він вибирає союз із шведським королем Карлом XII. 24 жовтня 1708 року з 4 полковниками і загоном козаків (4-6 тис.) приєднується до шведських військ. Сюди ж підійшло і 8 тис. запорожців на чолі з кошовим Запорізької Січі К Гордієнком [10, с. 149]. Об'єднання зі шведським королем стало повною несподіванкою для більшості населення Лівобережної України. Воно виявилось не готовим до такої різкої зміни. Крім того, частина українського війська, в цей час, перебувала за межами України.

Про зраду гетьмана І. С. Мазепи Петро I дізнався 27 жовтня 1708 року, перебуваючи в селі Погребки поблизу р. Десна та спостерігаючи за пересуванням військ противника. Він відразу звертається до українського народу із листом, у якому проголошує гетьмана зрадником, звинувачує його в тому, що він нібито хоче повернути Україну в польську неволю і запровадити католицьку віру. Наказує О.Меншикову захопити столицю гетьмана Батурин, де розташовувалася козацька артилерія та зберігалися великі продовольчі запаси. Війська О. Меншикова вчинили нещадну розправу із її захисниками та мирними жителями міста. Зруйновано було і Запорізьку Січ. По всій території України немилосердно карали всіх, хто був за підозрілим у зв'язках із І. С. Мазепою. Одночасно щедро обдаровувалися ті, хто залишився вірним цареві. Петро I наказує козацькій старшині та малоросійському духовенству 4 листопада 1708 року прибути у м. Глухів на нараду. Там новим гетьманом був обраний стародубський полковник І. Скоропадський. Догоджаючи цареві, духовенство здійснило обряд передачі анафемі І. С. Мазепу та його співучасників.

Влітку 1709 року війська шведського короля Карла XII зайняли місто Гадяч. В містечку Опішня він облаштував головну свою квартиру і зайнявся облогою Полтави. Полтавському коменданту І. Келіну було висунуто вимогу (негайно здати місто), але він її відхилив.

Петро I з військами розташувався поблизу річки Ворскла під Полтавою. Дочекавшись підкріплення (20 тис. калмиків), переправив своїх військових через річку Ворскла, щоб звільнити Полтаву від облоги. Шведський король Карл XII на світанку 8 липня 1709 року наказує своїм військам атакувати позиції противника [10, с. 149]. Розпочалася Полтавська.

На початку військових дій король Карл XII отримує поранення в ногу і руку. Його посадили в крісло, котре переносили з одного місця в інше, щоб можна було керувати боєм. Петро I також брав участь в битві, не уникаючи небезпеки. Одна куля прострілила йому капелюх, друга влучила в сідло на коні, на якому він сидів, третя пошкодила золотий хрест, що висів на шиї. Петро I підбадьорював своїх воїнів. Він сказав знамениті слова: “Вы сражаетесь не за Петра, а за государство, Петру врученное” [9, с. 255].

Війська шведського короля Карла XII і І.С.Мазепи зазнали поразки. Залишивши на полі бою вбитими біля 9 тис. чол., змушені були відступати на південь, в бік Молдавії, що перебувала під владою Туреччини. У гетьмана І. С. Мазепи, серед відступаючих, налічувалося 50 чол. козацької старшини, 500 чол. війська і понад 4 тис. запорожців [10, с. 149].

Вслід за відступаючими військами противника Петро I відправив два драгунські полки під командуванням генерала І.Волконського і наказав: “... если поймают Карла, то обходится с ним честно и почтительно, а если поймают Мазепу, то вести его за крепким караулом и смотреть, чтобы он каким - нибудь способом не умертвил себя” [9, с. 257]. Коли загін генерала І. Волконського підійшов до річки Південний Буг, король Карл XII і гетьман І. С. Мазепа із залишками своїх військ уже переправилися на протилежний берег і потім попрямували до міста Бендери (Молдавія). Так вони уникли полону. Це була вже територія Молдавії.

2 жовтня 1709 року, прибитий горем, І. С. Мазепа помер. Його поховали у Свято юрському монастирі міста Галац (Румунія). Хоча І. С. Мазепі не вдалося вибороти незалежність для України, вчинок його залишив помітний слід в історії нашої країни. Ім'я І. С. Мазепи стало символом боротьби за незалежність України для майбутніх поколінь.

Економічні погляди і господарська діяльність І. С. Мазепи були близькими до економічної політики гетьмана Б. Хмельницького. Проте йому доводилося працювати в набагато складніших умовах. В період перебування на посаді гетьмана Україна була уже не автономною, з елементами

самостійності, одиницею Московської держави, а фактично її провінцією. Відстоювати національні інтереси було дуже важко. Як зазначають дослідники, хоча більше уваги гетьман І. С. Мазепа приділяв політичним, державним і культурним питанням, господарські справи не випадали з поля зору його діяльності. О. П. Оглоблин писав: “По - європейські освічена людина, вихована на принципах модного тоді меркантилізму, І. С. Мазепа добре розумів значення економіки для загального розвитку країни. Сам добрий господар, він умів своїм гострим оком побачити й важливі проблеми народного та державного господарства України” [13, с. 103].

Про господарську діяльність І. С. Мазепа свідчать багато численні універсали, накази, розпорядження, інструкції та ін. документи, видані ним та його урядом. За час перебування на посаді гетьмана (1687- 1708 рр.) видано, за даними проф. О. М. Стрішенець, біля однієї тисячі різних документів [14, с. 21, 22], “... частина яких так чи інакше стосується землеволодіння, сільського господарства, фінансів, торгівлі, промисловості та різних соціально-правових питань з тим пов’язаних” [13, с. 103, 104].

Як і попередні гетьмани, І. С. Мазепа проводив політику реформування аграрних відносин, підтримки та збільшення землеволодіння козацької старшини, хоча здійснювати це доводилося у складних умовах, вимагало від нього зваженої та гнучкої політики. Верховним власником і розпорядником землі виступав царський уряд. Він же затверджував і гетьманські універсали на маєтності. Гетьман не міг розпоряджатися маєтностями, котрі царськими постановами визначалися як державні. Але все ж таки в 1673-1708 рр., за підрахунками В. Й. Борисенка, 153 населені пункти, що розташовувалися лише у Чернігівському полку, потрапили у підпорядкування козацької старшини [1, с. 364]. А “Генеральне слідство про маєтності за 1729 р.” у цьому полку, за зазначений період часу, відзначає 48 виданих маєтків. Історик О. П. Оглоблин писав: “Загалом за час гетьманування Мазепа було надано старшині, монастирям і частково великому купецтву сотні сіл з кількома десятками сотень дворів посполитих” [13, с. 112].

Гетьман І. С. Мазепа роздавав військовій землі “на ранг” генеральній та полковій козацькій старшині, привілейованим козакам, що склалися з бунчукових і значкових товаришів. Перші перебували під гетьманським бунчуком (владою). Значкові служили у сотнях, але підлягали полковій адміністрації, бо перебували “під полковим значком” (прапором). Привілейована козацька верхівка посідала вагоме місце в господарській діяльності полкової та сотенної адміністрації.

Великим землевласником був перш за все гетьман та його полковники. Івану Степановичу належало 19654 козацьких і селянських дворів [14, с. 22]. Земельні багатства козацької старшини часто зростали і за рахунок скуповування козацьких і селянських наділів, котрі попадаючи у скрутне фінансове становище, змушені були продавати за безцінь.

Старшинське землеволодіння існувало у двох формах. Перша - рангові землі, котрі надавалися замість грошового жалування за службу у Війську Запорізькому. Наданою землею можна було користуватися лише на період перебування на службі. Друга форма - пожалування тимчасового чи постійного характеру. Вони поділялися ще на такі категорії: “зупольне” володіння, “на підпору дому” та “до ласки військової”. В “зупольне” володіння землі надавалися на правах довічної власності. Землі “на підпору дому”, “до ласки військової” надавалися на невизначений час і зберігали юридичну силу лише на період перебування гетьмана при владі. При вступі на посаду нового гетьмана ці права потрібно було знову підтверджувати. Виняток становили землі, надані царськими грамотами. Підтверджувати право на їх володіння не треба було. При цьому доречно буде підкреслити, що з часом все більше земель з тимчасовим характером користування починає переходити у спадкове, довічне володіння.

Політика гетьманського уряду сприяла організації та утвердженню козацько - селянських господарств, зародженню нових форм господарювання, зокрема господарств фермерського типу. Гетьман І. С. Мазепа розглядав свободу як найбільш ефективний спосіб успішного господарювання, дозволяв козакам і селянам вільно займатися сільським господарством, У козацьких і селянських господарствах перебували не лише орні землі, але й пасовища, сіножаті, ліси, промисли для переробки сільськогосподарської продукції та місцевих сировинних ресурсів. З боку органів влади ніяких перешкод щодо роботи не зустрічали. Майже всі питання виробництва віддавалися на розгляд самих власників, інтереси яких співпадали з прагненням до інтенсивного використання

потенціальних можливостей земельних багатств, ремісничих майстерень та промислових виробничих об'єктів.

Користуючись правами на землю "...козаки розглядали її як прерогативу Війська Запорізького, а не окремої особи. Селянин або міщанин ставав козаком не тому, що придбав землю (вона продавалася і покупалася вільно), а лише вступивши до Війська Запорізького, отримував відповідні права на користування землею" [14, с. 80]. За даними В. В. Нечитайла, загальна кількість людей козацького стану становила не менше 100 тис. осіб [12, с.110]. Створювалися так звані вільні козацькі села, що перебували "... под правлением сотенным в ведомстве полковом и в диспозиции гетманской" [14, с. 20]. Гетьман та царський уряд змушені були миритися з існуванням самоврядних засад у житті козаків, але з часом наполегливо почали реалізовувати план ліквідації козацтва як стану.

Незважаючи на різні перешкоди, селянство не було закріпачено. Селянин міг вільно записатися в козаки, перейти від одного власника господарства до іншого. Царський уряд, гетьманська адміністрація не наважувалися юридично оформити кріпацьку залежність селян, але докладали всіх зусиль, щоб цей час настав якомога скоріше. Універсалом гетьмана І. С. Мазепи (1701 р.) відробіткова рента для селян визначалася двома днями на тиждень. Власникам маєтків наказувалося своєю владою "...виражати мирно, як слідує по малоросійському обыкновению не чиня подданным разных вымыслов и тяжестей" [8, с. 72]. Підкреслювалося, що органи влади будуть наказувати тих урядовців, власників маєтків та господарств, котрі наважаться чинити селянам чи козакам "великі й нестерпні прикrostі". Універсал, виданий гетьманом в 1691 році, забороняв державцям обтяжувати селян непомірними повинностями, наказував не переводити козаків у посполиті (селяни), відбирати у козаків і селян наділи. Земельні угіддя, якими користувалися козаки і селяни, вважалися їхньою власністю. Вони продавалися, обмінювалися, передавалися у спадщину. Козацькі господарства були економічно міцнішими за селянські, бо мали більше свободи у своїх діях. Заможна верства козаків мала значні земельні ділянки, господарства, використовувала працю наймитів.

За часів гетьмана І. С. Мазепи збільшувалася кількість міст, зростала чисельність населення, ремісників різних спеціальностей. До значних центрів ремісничого виробництва належали Гадяч, Лубни, Ніжин, Полтава, Стародуб, Чернігів та ін. міста. Пануючою формою організації міського ремісничого виробництва виступали цехи, але вони не мали класичних рис, які були характерні у країнах Європи. Цехові правила були м'якшими, не регламентували кількість підмайстрів та учнів, не обмежували обсяги виробництва. Поруч з цехами дозволялося працювати позацеховим ремісникам.

В економіці міст помітне місце посідали промисли. Найбільш поширені серед них - борошномельне та винокурне виробництва. Продукція останнього мала постійний збут у багато численних корчмах та шинках, приносила казні чималі прибутки, але І. С. Мазепа, за словами проф. Л.Я.Корнійчук, виступав проти надмірного розвитку гуральництва, бо воно приводило до надмірного вживання спиртних напоїв населенням і негативно відбивалося на його здоров'ї [8, с. 72].

Піклувався гетьман І. С. Мазепа про розвиток сільськогосподарського підприємництва та мануфактурного виробництва. Видавалися універсали, які дозволяли землевласникам, підприємцям, майстрам залізоплавильної, поташної, склоробної та селітроварної справи споруджувати та експлуатувати різні промислові підприємства, сировиною для виробництва продукції на яких слугували місцеві корисні поклади, зокрема запаси болотної залізної руди, лісові ресурси, сільськогосподарське виробництво тощо. Полковник, пізніше генеральний суддя В.Кочубей володів селітряними варницями поблизу Диканьки, в Старих і Нових Санжарах, гетьман І. С. Мазепа - над річкою Самара. Біля Гадяча (1687 р.), поблизу Лебедина, під Конотопом останнього працювали гути (склоробні підприємства). Однією з найбільш поширеною галуззю мануфактурної промисловості було металургійне виробництво, де за допомогою енергії води та млинової техніки здійснювалася механізація трудомістких виробничих процесів при виплавленні заліза. На початку ХУІІІ ст. налічувалося 22 рудні (металургійні млини) [15, с. 208].

Предметом уваги гетьмана та його уряду була внутрішня торгівля. Видавалися дозволи на організацію та проведення ярмарків, торгів і базарів, котрі здійснювали зв'язок між сільським господарством і промисловістю, ремеслом, між містом і селом. Наприкінці ХУІІІ ст. щорічно проводилося до 390 ярмарків, 8680 базарів і торгів [14, с. 196, 201].

Зростає кількість крамниць, лавок, магазинів, які торгували місцевими і закордонними виробами. Товарообіг між містом і селом збільшувався по мірі зростання сільського господарства, ремесла і промислів. Поширення набувала діяльність підрядчиків, котрі, за дорученням царської казни та підтримки гетьманського уряду, займалися закупівлею і постачанням для потреб армії та флоту хліба, полотна, сукна, селітри, щоглового дерева та ін.

Проводяться заходи по упорядкуванню та зміцненню зовнішньо-економічних торговельних зв'язків, в першу чергу з Московщиною. У Стародубі та Мглині споруджуються гостинні двори для московських купців і торгівців. До Московської держави вивозиться прядиво, льон, смола, ліс, поташ, селітра, полотно, вовна, щоглове дерево та ін. Приганяються великі гурти сірих круторогих волів, отари овець, табуни коней [14, с. 256].

Важливим центром зовнішньої торгівлі України з Московщиною стає місто Архангельськ. Царський уряд, на прохання гетьмана І. С. Мазепи, видає грамоту стародубському війту С.Шираю та купцю Є.Середі (1702 р.) на безмитну торгівлю прядивом в Архангельську [18, с. 329]. В 1704 році С. Ширай доставив з Мглина до Москви 1526 пудів прядива, звідки його син Яків, що торгував у Вологді, відправив до Архангельська. Торгівлею прядивом у великих обсягах у названому місті займалися й стародубські купці Д. Скорупа та Ф. Сухота [11, с. 35].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Перебуваючи на посаді гетьмана Лівобережної України (1687-1708 рр.), І. С. Мазепа, займаючись державними та політичними справами, вирішував і господарські питання. Як і попередні гетьмани, приділяє увагу ефективності сільськогосподарського виробництва, проводить реформування аграрних відносин. В умовах поглиблення товарно - грошових відносин земля стає товаром. Вона продається і купується, передається у спадкове володіння. Все виразніше проявляється спеціалізація у тваринництві, особливо у старшинських господарствах. Утверджується козацька власність на землю і селянське землеволодіння. Селянство отримує особисту свободу і право на спадкове користування землею та сільськогосподарськими угіддями. Свободу для селян, як і для всіх громадян, гетьман розглядав як ефективний спосіб успішного економічного розвитку країни.

По мірі розвитку товарно-грошових відносин господарства козацької старшини, рядових козаків і селян дедалі міцніше зв'язуються з ринком. Козаки і селяни одними із перших в Європі почали застосовувати на своїх землях нові форми господарювання, характерні фермерському типу. У нових формах козацько-селянських господарств І. С. Мазепа вбачав майбутнє Української держави.

В містах і містечках зростає чисельність ремісників різних спеціальностей, споруджуються промисли по переробці сільськогосподарської продукції та місцевих сировинних ресурсів. Помітного поширення набувають борошномельне та винокурне виробництва. На землях козацької старшини, в окремих козацьких і селянських господарствах споруджуються підприємства мануфактурного типу. Розвивається мануфактурна промисловість: залізоплавильна, поташна, склоробна і селітроварна.

Розширяється внутрішня і зовнішня торгівля. Організуються і проводяться ярмарки, торги і базари. Зростає чисельність крамниць, магазинів, лавок тощо. З'являються купці різних професій. На місцевих та зовнішніх ринках продається зерно, худоба, поташ, селітра, льон, прядиво, вовна, щоглове дерево ін. Важливим центром зовнішньої торгівлі України стає місто Архангельськ.

Новий господарський устрій, який заперечував велике феодальне землеволодіння, панщинну систему господарювання та кріпацтво, формувався в умовах жорстокої боротьби за незалежність. Царський уряд намагався будь якою ціною ліквідувати автономію України, реставрувати феодально-кріпосницькі відносини.

Джерела та література

1. Борисенко В.Й. Соціально - економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. К.: Наукова думка, 1986. 364 с.
2. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. К.: Либідь, 1991. 325 с.
3. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Львів: Євросвіт, 1991. 456 с.
4. Ефименко А.Я. История украинского народа. К.: Наукова думка, 1990. 386 с.
5. Злупко С.М. Економічна думка України (від давнини до сучасності): навчальн. посібник. Львів: вид - во ЛНУ ім. І.Я.Франка, 2000. 429 с.

6. Злупко С.М. Персоналії і теорії української економічної думки: навчальн. посібник. Львів: Євросвіт, 2002. 405 с.
7. Злупко С.М. Українська економічна думка в добу Гетьманщини: навчальн. посібник. Львів: вид - во ЛНУ ім. І.Я.Франка, 1993. 246 с.
8. Корнійчук Л.Я. Історія економічної думки України: навчальний посібник. К.: КНЕУ, 2004. 431 с.
9. Костомаров Н.И. Русская история. В жизнеописаниях ее главнейших деятелей. М.: Эксмо, 2009. 360 с.
10. Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Ілюстрована історія України: короткий курс лекцій. Тернопіль: Джура, 2003. 428 с.
11. Лазаревский А.М. До истории торговли пенькой Стародубья с границей в начале ХУІІІ века. *Чтения в историческом обществе Нестора - летописца*. 1901. Вып. 1. С. 34 - 38.
12. Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. Кам'янець - Подільський: Аксиома, 2004. 436 с.
13. Оглоблин О.П. Гетьман Іван Мазепа та його доба. 2-е вид., доп. Нью-Йорк, Київ, Львів, Париж, Торонто, 2001. 195 с.
14. Павлова О.М. Товарна форма організації суспільного виробництва в умовах розвитку національної економіки України (другої половини ХVІІ - кінця ХVІІІ ст.): монографія Луцьк. Видавництво «Терен», 2019. 480 с.
15. Стрішенець М.М., Павлова О.М., Павлов К.В. Просте товарне виробництво і зародження мануфактур в Україні: монографія. Луцьк. Видавництво «Терен», 2019. 292 с.
16. Стрішенець О.М. Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина ХVІІ – кінець ХVІІІ ст.): монографія. Чернівці: Місто, 2009. 304 с.
17. Стрішенець О.М. Залізоплавильне виробництво Лівобережної та Слобідської України у ХVІІІ ст. *Економіка: проблеми теорії та практики. Збірник наук. праць*. Вип. 221. Т. 1. Дніпропетровськ: вид - во Дніпропетровськ. нац. ун - ту, 2006. С. 207 - 214.
18. Стрішенець М.М. Діяльність гетьманського уряду по розвитку залізоплавильних промислів на Лівобережній Україні у другій половині ХVІІ - ХVІІІ ст. *Економіка: проблеми теорії та практики. Збірник наук. праць*. Вип. 169. Дніпропетровськ: вид - во Дніпропетровськ. нац. ун - ту, 2003. С. 47 - 53.
19. Таирова - Яковлева Т.Г. Мазепа. М.: Новый мир, 2008. 233 с.
20. Тищенко М.Ф. Нариси історії зовнішньої торгівлі Стародубщини в ХVІІІ ст. *Записки історико - філологічного відділу Української АН*. 1931. Кн. 26. С. 327 - 345.
21. Федоренко П.К. Рудни Лівобережної України в ХVІІ - ХVІІІ вв. М.: изд - во АН СССР, 1960. 263 с.
22. Pavlov, K., Pavlova, O, & Kupchak, V. (2019). Integral Indicators Based on Competitiveness Capacity Characteristics of Regional Real Estate Markets of Ukraine. *Journal of Competitiveness*, 11(3), 87–108. <https://doi.org/10.7441/joc.2019.03.06>

References

1. Borisenko, W. J. (1986). Sozialno – ekonomishnij roswitok Liwobereshej Ukraini w drugie polowini 17 w. Kviv: Naukowa dumka, 364 [in Ukrainian].
2. Gruschewski, M.S. (1991). Osherk istorii ukrainskogo naroda. Kviv: Lubid, 325 [in Russian].
3. Doroschenko, D. I. (1991). Naris istorii Ukraini. Lwiw: Ewroswit, 456 [in Ukrainian].
4. Ejimenko, A. J. (1990). Istorij ukrainskogo naroda. Kviv: Naukowa dumka, 386 [in Russian].
5. Zlupko, S. M. (2000). Ekonomishna dumka Ukraini (wid dawnosti do sushasnosti): nawshaln. posibnik. Lwiw: wid-wo LNU im.I.J.Franka, 429 [in Ukrainian].
6. Zlupko, S. M. (2002). Personalii i teorii ukrainskoi ekonomishnoj dumki: nawshaln. posibnik. Lwiw: Ewroswit, 405 [in Ukrainian].
7. Zlupko, S. M. (1993). Ukrainska ekonomishna dumka w dobu Hetmanshini. Lwiw: wid-wo LNU im.I.J.Franka, 246 [in Ukrainian].
8. Kornijshuk, L. J. (2004). Istorija ekonomishnoj dumki Ukraini: nawshaln. posibnik. Kviv: KNEU, 431 [in Ukrainian].
9. Kostomarow, N. I. (2009). Ruskai istoria. W schizneopisaniach ee glawnejschish dejtelej. M.: Eksmo, 360 [in Russian].
10. Lanowik, B. D., Lazarewish M.W. (2003). Iljstrowana istoria Ukraini: korotkij kurs lekzij. Ternopil: Dshura, 428 [in Ukrainian].
11. Lazarewski, A. M. (1901). Do istorii torgowli penkoj Starodubj s zagranizej w nashale 18 weka. *Shtenij w istorisheskom obschestwe Nestora - letopisza*, wip. 1, 34-38 [in Russian].
12. Neshitajlo, W. W. (2004). Seljnske gospodarstwo fermerskogo tipu w Ukraini: istorij i sushasnist. Kamjnez-Podolskij: Aksioma, 436 [in Ukrainian].

13. Ogloblin, O. P. (2001). Hetman Iwan Mazepa ta jogo doba. 2–e wid. dop. Njo–Jork, Kviv, Lwiw, Paris, Toronto, 195 [in Ukrainian].
14. Pavlova, O. M. (2019). *Tovarna forma orhanizatsiyi suspil'noho vyrobnytstva v umovakh rozvytku natsional'noyi ekonomiky Ukrayiny (druhoyi polovyny XVII - kintsya XVIII st.)* [Commodity form of organization of social production in the conditions of development of the national economy of Ukraine (second half of the XVII - end of the XVIII century)]. Teren Publishing House. Lutsk. [in Ukrainian].
15. Strishenets, M. M., Pavlova, O. M., Pavlov, K. V. (2019). *Proste tovarne vyrobnytstvo i zarodzhennya manufaktur v Ukrayini* [Simple commodity production and the emergence of manufactories in Ukraine] Teren Publishing House. Lutsk. [in Ukrainian].
16. Strischenez, O. M. (2009). Towarne wirobniztwo i torgowlj w Ukraini (druga polowina 17 – kinez 18 w.): monografia. Sherniwzi: Misto, 304 [in Ukrainian].
17. Strischenez, O. M. (2006). Zalizoplawilne wirobniztwo Liwodereshnoj i Slobidskoj Ukraini u 18 st. *Ekonomika: problemi teorii ta praktiki zbirnik nauk praz.* Wip.221. T. 1.Dnipropetrowsk: wid-wo DNU, 207-214 [in Ukrainian].
18. Strischenez, M .M. (2003). Dijlnist getmanskogo urjdu po rozwitku zalizoplawilnich promislow na Liwobereshnij Ukraini u drugij polowini 17- 18 st. *Ekonomika: probkemi teorii ta praktiki: zdirmek nauk. praz.* Wip. 169.Dnipropetrowsk: wid - wo DNU, 47- 53 [in Ukrainian].
19. Tairowa- Jkowljwa, T. H. (2008). Mazepa. M.: Nowij mir, 236 [in Russian].
20. Tischenko, M. F. (1931). Narisi istorii zownischnoi torgiwli Starodubschini w 18 st. *Zapiski istoriko - filologishnogo widdilu Ukrainskoj AN.* Kn. 26, 327- 345 [in Ukrainian].
21. Fedorenko, P. K. (1960). Rudni Lewobereshnoj Ukraini w 17-18 w. M.: izd-wo AN SSSR, 263 [in Russian].
22. Pavlov, K., Pavlova, O, & Kupchak, V. (2019). Integral Indicators Based on Competitiveness Capacity Characteristics of Regional Real Estate Markets of Ukraine. *Journal of Competitiveness*, 11(3), 87–108. <https://doi.org/10.7441/joc.2019.03.06>

Стаття надійшла до редакції 05.12.2020 р.